

Владислав ГРИНЕВИЧ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ВЗАЄМОСТСУНКІВ МІЖ ДЕРЖАВОЮ І ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ В ЗАРУБІЖНІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ

ГРИНЕВИЧ

**Владислав
Владиславович,**

аспірант кафедри
регіонального
управління, місцевого
самоурядування та
управління містом
Національної академії
державного управління
при Президентові
України, м. Київ.

Анотація: у статті
аналізуються
дискусії у сучасній
зарубіжній науці
щодо взаємостосунків
між державою
і громадянським
суспільством,
визначаються їх
основні моделі.

Ключові слова:
громадянське
суспільство, держава,
влада.

УДК 332.14

Постановка проблеми. Актуальність зазначеної теми полягає у тому, що розбудова громадянського суспільства (далі – ГС) була і залишається не тільки важливим політичним завданням для України, але й складною науковою проблемою, яка потребує особливої уваги вчених. Усталеною є думка, що поняття «громадянське суспільство» визначає основний принцип демократії: під державою і суспільством мається на увазі співтовариство зрілих громадян, які спільно визначають свою долю. У вужчому сенсі громадянське суспільство визначається як демократична форма самоорганізації суспільства, незалежно від держави і поза ринком. Демократична, оскільки той, хто не визнає основних прав громадянина і людини, не може бути частиною громадянського суспільства. Таким чином, громадянське суспільство – елементарна складова діючої демократії. ГС, як академічна проблема, визначається вже тим, що у сучасній політичній науці по суті не існує єдиного визначення цього поняття. Доволі складними і недостатньо визначеними є також механізми взаємостосунків ГС з державою. Головними ознаками, які характеризують громадянське суспільство в сучасній Україні, є розвиненість його інститутів (різноманітних об'єднань громадян та засобів масової інформації) та рівень громадської активності населення. Підтримка громадянського суспільства є зобов'язанням країн, які вважають себе демократичними. Для України, яка демонструє прагнення до демократичного вибору, вкрай важливим є відновлення і розбудова розгалуженого ГС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній науці ГС розглядається передовсім як сфера діяльності добровільних суспільних асоціацій громадян, що відмінна від сімейних і державних інституцій. Зазвичай громадянське суспільство не відносять до сфери економіки, хоча трапляються виключення. Тож науковий інтерес до ГС концентрується переважно на суспільному житті. В епіцентрі досліджень знаходиться проблема взаємин між державою і ГС [8; 14]. Щодо концепції ГС, то вона також вже тривалий час розробляється у сучасній вітчизняній науці. Найвідомішими серед дослідників є Г. І. Зеленько [2], А. І. Кудряченко [9], В. М. Куйбіда [4 ; 5 ; 6], Ю. А. Левенець [7], Т. В. Розова [1], О. П. Якубовський [10] та ін. Водночас серед західних науковців-теоретиків широко відомі імена Э. Арато [13], М. Вальцера [19], Дж. Кіна [3], Дж. Когена [13], С. Райхарда [17] та ін. Особливу зацікавленість у контексті заявленої теми представляють роботи, присвячені розбудові демократії та ГС у посткомуністичних країнах [18; 11].

Попри те, що у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі доволі широко висвітлюються теоретико-методологічні підходи до визначення ГС, його взаємовідносин з державою, вітчизняних публікацій, які б представляли аналіз зарубіжної наукової думки з зазначеної теми все ще бракує.

Метою статті є висвітлення стану наукового дискурсу в сучасному зарубіжному науковому середовищі щодо взаємостосунків

між державою і громадянським суспільством та щодо визначення основних моделей цих взаємостосунків.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить аналіз провідних зарубіжних досліджень, сучасні дискусії із зазначені вище проблематики каналізуються у шістьох основних напрямках, які водночас дають можливість прослідити те коло питань, за якими ведуться дебати. Всі вони фактично представляють собою різні відповіді на запитання: що є важливим чи цікавим у взаємовідносинах між державою і суспільством:

- ГС окремо від держави;
- ГС проти держави;
- ГС у діалозі з державою;
- ГС у підтримку держави;
- ГС у партнерстві з державою;
- ГС поза межами держави [12, р. 364].

Громадянське суспільство окремо від держави: свобода асоціацій.

Зазначена позиція представляє класичний підхід, який розглядає ГС як сферу окрему від держави. Тут громадяни збираються разом для того, щоб формувати групи за спільними інтересами у дуже широкому спектрі (церковні громади, ліги гри у боулінг, шахові клуби тощо). Натомість все, що припадає до держави: законодавчі установи, армія, поліція, державна адміністрація і суди тощо – вважається таким, що не належать до ГС.

Головним чинником і принципом щодо участі людей в асоціаціях вважається їхня добровільність. ГС характеризується не просто членством, а добровільний членством.

Все що робиться – приєднання до церковної общини, пожертвування грошей – все має бути добровільним і не повинно регламентуватися державою. Водночас всі є громадянами держави, яка управляється примусовими законами.

Інша характеристика ГС – плюралізм. Тоді як держава обтяжує/наділяє громадян роботою, що переслідує колективні цілі і суспільні блага, у ГС індивіди збираються разом, щоби вирішувати приватні цілі і досягати групові блага. Однак на загал значна більшість цих групових цілей і благ є корисною для суспільства в цілому.

Виникає питання: якщо ГС розуміється як щось відмінне від держави, то якими межами (юридичними, концептуальними, соціологічними тощо) це визначається. Насправді, як стверджують науковці, строгих меж ГС не існує. Скажімо, у Китаї є чимало груп за інтересами (наприклад ті, що співають караоке), які формально автономні від держави. З соціологічної точки зору є сенс говорити про китайське ГС. Але з точки зору права, це не має жодного сенсу. Адже для ГС бути поза державою означає, що існує законодавство, яке обмежує силою закону втручання держави у діяльність добровільних суспільних асоціацій громадян. А цього у Китаї немає.

Модель ГС, як сфери окремої від держави, дуже тісно пов'язана з ліберальним конституційним порядком, адже хто зацікавлений в окремішності ГС, часто також зацікавлений у гарантіях свободи для асоціацій з боку держави.

Громадянське суспільство проти держави: політизація неполітичного.

Другий випадок стосунків між державою і ГС зазвичай ілюструють на прикладі революцій 1989 р. у Східній Європі. Тоді соціальні філософи почали говорити про ГС не як про сферу окрему від держави, а як про агента, що взаємодіє з опозиційними державі силами. Можливо саме тому, що політично активні і вільні громадяни становлять небезпеку для тоталітарних режимів, останні з метою своєї стабільності зацікавлені у деполітизації громадян. Диктаторські режими лишаються тривкими там, де слабке чи на загал відсутнє громадянське суспільство. Схожі процеси відбулися в Україні. Приміром, «оксамитова революція» 1989-1991 рр., завдяки якій Україна здобула незалежність, розпочалася і фактично була здійснена не політични-

ми партіями (в той час існувала лише одна партія – комуністична), а громадськими організаціями політичної орієнтації. Ще з більшою певністю можна говорити про наявність розвинутого ГС в Україні, зважаючи на події «помаранчевої революції» 2004 р. та «європейської революції» 2013-2014 рр.

Це виглядає досить сильним аргументом у концепції, де ГС протиставляється державі. Але тут постає ряд питань. Чи дійсно громадянське суспільство у згаданих комуністичних країнах було настільки міцним, що пододало комунізм? І також: чому це ГС виявляється доволі слабким, щоб повною мірою відродити демократичну державу?

Громадянське суспільство у діалозі з державою: публічна сфера.

Чимало сучасних теоретиків демократичної концепції вважає, що є дуже корисним обмірковувати питання ГС в контексті креативного і критичного діалогу з державою. Цей діалог характеризується певним різновидом підзвітності, в якому держава має оборонятися, виправдовуватися і на загал давати звіт своїм діям у відповідь на різноманітні критичні думки і закиди, що лунають з боку суспільства. Відтак стосунки держави і громадянського суспільства, в яких ГС розглядається як публічна сфера, стають популярною темою наукового дискурсу [15, р. 367].

У певному сенсі спроби «виділити» публічну сферу із держави стали результатом творення поняття «публічна думка», яка також зазвичай розглядається окремо від держави.

При цьому політична функція суспільної думки розглядається просто як публічний критицизм. А відкриті дебати у публічній сфері стають свого роду тестом для легітимності держави. Тож така візія ідеальних стосунків між ГС і державою використовується науковцями більш як модель для критики сучасних держава/суспільство стосунків, ніж як перспективна мета, яку треба досягнути у майбутньому.

Хоча свобода слова і зібрань є необхідною умовою для сильної публічної сфери, цього не достатньо. Ці базові конституційні гарантії ще не здатні самі по собі зберегти публічну сферу і саме ГС від деформацій. Комунікаційні структури публічної сфери мають бути збережені у недоторканості передусім завдяки зусиллям самого енергійного ГС. Тож не держава, а члени ГС несуть передусім відповідальність за підтримання ефективної демократичної публічної сфери. Тільки коли самі громадяни свідомо намагаються розбудувати і відповідно трансформувати публічну сферу, в якій вони беруть участь, публічна сфера може процвітати.

Тут також велике значення мають нові соціальні рухи як найбільш інноваційні актори у публічній сфері. Соціальні рухи зацікавлені у розвитку діалогу з державою, формуванні наступальних і захисних стратегій стосовно неї. Приміром рухи на захист довколишнього середовища (екологічні, зелені, антиядерні тощо) намагаються посилити свій вплив на державу та її економіку, а також впливати на законодавчу сферу, змінювати суспільну думку у країні.

Водночас ці рухи вносять свій внесок у розвиток громадського життя, заохочуючи рядових учасників до нових форм участі і до розвитку публічних форумів для обговорення важливих питань. Такого роду діяльність розширює права і можливості людей в межах громадянського суспільства, допомагає зберегти автономію асоціацій, надає громадянам ефективні засоби впливу на оточуючий їх світ. Ефективні соціальні рухи не лише досягають політичних цілей – досягнення політичних цілей напряму пов'язане з посиленням ролі ГС, як критичного партнерського діалогу з державою. Ці рухи «примушують» державу відповідати на нові запити, проблеми та інтереси суспільства.

Таким чином, соціальні рухи знаходяться між ГС як опонентом держави і ГС, що підтримує державу. Тож виникає питання: коли критична опозиція посилює демократію з її закликами до законності, а коли це веде до деструкції і підриву демократії? Коли громадські групи діють проти держави в ім'я громадянських цінностей і до-

помагають посилювати демократію, а коли вони ведуть людей на злам демократії, нерідко з таким самим ентузіазмом, як і на злам диктатур.

Громадянське суспільство на підтримку держави – школа Громадянства.

Цей дискурс більш притаманний для Сполучених Штатів Америки, де в суспільному контексті найбільш помітна ця тенденція. Тут громадянське суспільство розглядається нерідко як підґрунтя і потужна підтримка держави, хоча водночас висловлюється ворожа позиція до держави. Дехто з науковців вважає державу важливим чинником занепаду ГС як основи для громадянського відродження. Дискусії точаться довкола таких питань: чи ГС у ліберальних демократіях міцні, чи вони знаходяться у стані занепаду і розпаду?

Які цінності треба насаджувати та як і у якій спосіб ми маємо цьому сприяти? (В цьому контексті набуває важливе значення проблема освіти).

Коли ГС як школа громадянства працює проти ГС як сфери свободи? Щодо останнього, то тут дискусійними є ще такі питання: чи маємо ми підтримувати лише ті асоціації, які забезпечують демократичні цінності, чи такий підхід підриває цінності плюралізму і свободу асоціацій?

Постає ще одна проблема: чи участь у ГС на загал це добра річ, адже вороги демократії розглядаються, зазвичай, як апатичні та заглиблені в себе індивідуалісти. Деякі науковці відзначають, що тут робиться наголос передусім на участі, а не на тому, якого роду це групове об'єднання (асоціація), чим воно займається тощо.

Дослідження показують, що ГС не завжди буває лише позитивним. Є чимало зворотних прикладів. Приміром, Руанда – країна де 1994 р. стався геноцид, розглядалася напередодні цього міжнародними експертами як така, що мала найбільш густу структуру суспільного життя у регіоні.

До того ж у країнах нової демократії у Східній Європі після 1989 р. існує диспропорційно висока кількість громадських груп, які сповідають різні фобії, етнічну і расову ненависть тощо.

Громадянське суспільство у партнерстві з державою: більше управління, менше уряду.

У цій сфері полеміка триває про те, що ГС може стати основою для нової форми правління. Держава багато у чому потребує на допомогу ГС. Приміром вона не може розподіляти товари без допомоги недержавних асоціацій. Деякі науковці стверджують, що проблеми полягають також у демократії і самоврядуванні. Законність не може зберігатися тривалий час без залучення громадян до управління, а також участі їх у політичних рішеннях.

Це, в свою чергу, потребує передання частини владних повноважень асоціаціям громадян. Стається, що ГС наділяється певними правами за замовчуванням. Там, де держава просто відсутня, відповіді на питання: «Хто несе тут відповідальність» просто немає. Тоді нові форми правління стають можливими.

Подекуди це досягається важкою боротьбою з боку частини громадян. Тоді держава розглядається ними якщо не ворогом, то принаймні небажаним партнером. Однак держава сама може ініціювати частину своїх повноважень суспільству.

Науковці зазначають, що тут може існувати чимало ризиків. До їх числа належать: приватизація (державного майна громадами), підзвітність (точніше її відсутність), місництво – ННМЗД («не на моєму задньому дворі») тощо. До того ж бюрократизація «третього сектора» і це тільки частина тих загроз, які може принести партнерство ГС з державою [12, р. 375].

Коли ГС перебирає на себе функції держави, межі між ним і державою ускладнюються, адже ГС може почати діяти і виглядати як держава. Роль ГС як наглядача за державою опиняється під загрозою, якщо воно підміняє чи навіть діє у партнерстві з державою. Можливо плюралізм здорового ГС здатен вмістити всі ці різні ролі, але навряд чи це може обійтися без конфліктів і напруження.

Громадянське суспільство поза меж держави: глобальне громадянське суспільство.

ГС – це глобальний феномен, адже велика кількість асоціацій і не державних організацій долають державні кордони і діють по всьому світу. Науковці ведуть дискусії щодо їхньої ролі і значення. Якщо виходити із класичної концепції, що ГС знаходиться в опозиції до держави, то до кого ж знаходиться в опозиції глобальне громадянське суспільство? До глобальної ліберальної конституційної держави?

Дослідники глобалізму критикують вчених, які займаються дослідженням локальних ГС в окремих країнах за «методологічний націоналізм», тобто мислення у межах національних держав, а не транснаціональних категорій. На тлі цієї дрібноти втрачається загальний феномен явища, вважають вони.

Насправді найбільш цікавий розвиток відбувається в середині глобального ГС, передусім тих його груп, які розглядають себе, як не пов'язаними жодним чином з політичними кордонами. Глобалізація сама висуває ряд проблем, що не мають кордонів (права людини, СНІД, кліматичні зміни, протипіхотні міни тощо).

У контексті глобального ГС помітним стає вплив активістів з всесвітньої мережі – Інтернету, який позначається навіть на рішеннях таких потужних організацій як Всесвітня Організація торгівлі тощо.

Соціальні рухи, які виникають з певних глобальних проблем перетворюються подекуди у недержавні організації, які стають реальними діячами на політичній сцені [16, pp. 583-593].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи проведену розвідку, слід зазначити, що певним підсумком дискусії відносно ГС і держави можна вважати такі думки: ГС являє собою юридично визначену і захищену сферу свободи. Навіть найбільш «постдержавні» концепції ГС до певної міри покладаються на ті свободи, які може гарантувати лише держава. Нема сумнівів, що і глобальне і «домашнє» громадянське суспільство буде продовжувати обмежувати, загрожувати і дисциплінувати державу у важливих сферах, але ГС навряд чи здатне замінити державу у найближчому майбутньому.

Література:

1. Громадянське суспільство : історія та сучасність / Заг. ред. Т. В. Розової. - Одеса : Юридична література, 2010. – 344 с.
2. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України) / Г. І. Зеленько ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : Знання України, 2007. – 335 с.
3. Кін Джон. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Кін Джон. – Київ : КІС ; АНОД, 2000. – 191 с.
4. Куйбіда В. С. Місцеве самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії / В. С. Куйбіда, М. Куйбіда, О. Бабінова. – Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2008. – 467 с.
5. Куйбіда В. С. Генеза територіальної організації України : конституційно-правові аспекти / В. С. Куйбіда, І. Я. Заяць. – Х. ; Белгород : Клуб семейн. досуга, 2010. – 479 с.
6. Куйбіда В. С. Організаційно-правові аспекти місцевого самоврядування в Україні / В. С. Куйбіда ; Відкр. міжнар. ун-т розвитку людини "Україна", Відкр. вища шк. політ. лідера. – К. : Ун-т "Україна", 2011. – 157 с.
7. Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства / Ю. А. Левенець; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К. : Освітня книга, 2006. – 272 с.
8. Любченко П. М. Громадянське суспільство та держава: співвідношення та механізми взаємного впливу / П. М. Любченко // Соціально-політичні протиріччя та

проблеми соціального партнерства : Зб. наук. тез. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2005. – С. 68–70.

9. Політична система і громадянське суспільство : європейські і українські реалії : монографія / Заг. ред. А. І. Кудряченка. – Київ : НІСД, 2007. – 396 с.

10. Якубовський О. П. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії / О. П. Якубовський, Т. О. Бутирська ; Національна академія державного управління при Президентові України, Одеський регіональний інститут державного управління. – Одеса, 2004. – 196 с.

11. Building Democracy and Civil Society East of Elbe / Ed. by Sven Eliaeson. – London, New York, 2006. – 432 p.

12. Chambers S. Civil Society and the State / S. Chambers, J. Kopstein // The Oxford Handbook of Political Theory. — Oxford University Press 2006. – 363–381 pp.

13. Cohen Jean L., Arato Andrew. Civil Society and Political Theory. The MIT Press. – Cambridge, 1995. – 770 p.

14. Edwards, M. «Civil society», the encyclopedia of informal education, 2005. [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.infed.org/association/civil_society.htm; заголовок з екрану.

15. Habermas J. The Structural Transformation of the public Sphere: An Inquiry into Category of Bourgeois Society / J. Habermas. – Cambridge, 1989. – 401 p.

16. Kaldor M. The Idea of global civil society / M. Kaldor // International Affairs. – № 79. – Pp. 583–593.

17. Sven Reichardt. Civil Society. Notes on the revival of a concept / Sven Reichardt // Building Democracy and Civil Society East of Elbe / ed. by Sven Eliaeson. – London, New York, 2006. – Pp. 17–28.

18. Transnationalization Economies, States and Civil Societies: New Challenges for the Governance in Europe / Eds. Laszlo Bruszt, Ronald Holzthacker. – New York, London 2009. – 306 p.

19. Walzer M. The Idea of Civil Society / M. Walzer // Dissent. – Spring 1991. – Pp. 293–304.